

Opponensi vélemény

Heidl György: „Csont az én csontomból” A házasság misztériuma című akadémiai doktori értekezéséről

Az akadémiai doktori értekezésént benyújtott – s korábban, 2017-ben könyv formájában publikált¹ – dolgozat mind formai, mind tartalmi megközelítésben megfelel az ilyen típusú dolgozatokkal szemben támasztható követelményeknek. Az itt olvasható munka egy kiemelkedően fontos kutatási téma magas színvonalú, sokoldalú és elmélyült feldolgozásának végeredménye. Az elért kutatási eredmények várhatóan jelentősen befolyásolni fogják a későbbiekben a házasság intézményével foglalkozó kutatásokat, valamint remélhető, hogy befolyással lesznek a katolikus egyház hittani – értelemszerűen elsősorban a házasság intézményével foglalkozó – határozataira, és egyéb hivatalos megnyilatkozásaira.

A dolgozat az európai kulturális kánon egyik legősibb alapjának, a házasság intézményének eszme-, művészet- és tudománytörténeti áttekintésére vállalkozik. A görög mitológia és a biblikus hagyomány éppen úgy elemzéseinek részét képezi, mint a római kori funerális ábrázolások – a temetkezési szarkofág-ábrázolások, a sírkamrák témába vágó díszítései -, vagy a bibliai szövegek, Alexandriai Kelemen, Iranaeus, Tertullianus, Jovianus, Ágoston, vagy Jeromos tanításai, vitái. Heidl György értekezésének külön kiemelendő értéke, hogy a történeti áttekintést egészen a jelen korig folytatja, így a 19-20. század, e kérdéskörben legjelentősebbnek tudott egyháztudósai – Matthias Joseph Scheeben, Herbert Doms és Dietrich von Hildebrand – munkásságát is feldolgozza. A dolgozat forrásközlési és -értékelő elemzési része – a *Tanítóhivatali megnyilatkozások* cím alatt (126-140.old.) – egészen Ferenc pápa bátran forradalminak nevezhető *Amoris Laetitia* című, 2016-ban kiadott apostoli buzdításáig terjed, s a forrásközlés módszertani megoldásai, elsősorban is az értékelő tartalmi ismertetés Heidl György dolgozatát bizonyosan viták keresztüztüzebe fogja állítani, egyúttal azonban megkerülhetetlen forrásmunkává is fogja tenni a későbbi kutatások számára.

Talán megbocsátható, hogy opponensként e hatalmas, több évezred házasság-elmélet történetét áttekintő, és az elméleti megnyilatkozásokat értékelő munkából elsősorban szűkebb szakterületemre, az antik görög drámairodalomra vonatkozó fejezetekre koncentrálok.

„A kutatás módszertana részint filológiai, részint művészet-, teológia- és filozófiatörténeti jellegű. Noha egy pontosan meghatározott eszme történeti alakulását és megjelenési módját vizsgálom az európai kultúrában, a felhasznált források esetében mégsem törekszem pozitivistá teljességre. Nem adatokat kívánok felhalmozni, hanem gondolatokat megérteni, folyamatokat megfigyelni és kérdéseket feltenni.” (4.old.)

Bátor vállalás egy akadémiai doktori értekezés *Bevezetés*-ében kizárni a választott tárgyra vonatkozó források egy ki tudja, mekkora hányadát. Bátor, de - mint azt a dolgozat fejezetei ezt

¹ Heidl György, *Csont az én csontomból. A házasság misztériuma*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2017. 288 old.

bizonyítani fogják – semmiképpen sem a kutatómunka, vagy a kutatómódszertani követelmények elhanyagolásából következő, hibaként, hiányossággént felróható állítás, hanem az akadémiai értekezés mint dolgozat-műfaj korlátaiból következő, logikus határkijelölés.

A cím nyilvánvalóan s a doktori értekezés műfajához illően az elvárható pontossággal és átgondoltsággal jelöli meg a tudományos dolgozat témáját. A bibliai idézet – melynek lelőhelyét az idézőjel használata miatt helyes lenne feltüntetni² – még csak a nő-férfi kapcsolat ezerféle megközelítési lehetőségét ígéri. Az alcím – *A házasság misztériuma* – szűkíti le, vagy talán helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy állítja a fókuszba ezen örök kapcsolatrendszer egy aspektusát, a házasságot. Mi több, ez az alcím kihívó öntudatossággal a tudományos munka *quod erat demonstrandum*-lezárását mintegy messze megelőlegezően, azt a nagyon fontos állítást fogalmazza meg, hogy a házasság *misztérium*. Elismerésreméltó bátorság, miközben kutatómódszertani szempontból mindenképpen felcsigázza opponens kíváncsiságát egy ilyen horderejű állítás címbe – alcímbe – fogalmazása.

A házasság mint *misztérium* meghatározás szerzői hitvallás: a szó eredeti értelmében a csak beavatottak számára megismerhető, szent titok, a szakralitás köré szerveződő szövetség/társulás a *müisztérion* (Hérodotosz 2, 51., Thuküdidész 6, 28.), beavatott (*müisztész*) pedig csak abból válhat, aki az ugyancsak titkot képező *beavatási szertartások* (a *ta müisztériótida*), és az ezekhez kötött *szent eskük* (a *szpondai müisztériótidesz*, Aiszkhinész 45, 38.) minden pillanatában megfeleltek a beavatási feltételeknek. Pál apostol volt az első, aki a korakereszténység korában, az i.sz. 1. században a házassággal kapcsolatban a *müisztérion* szót használta. A világ legkülönbözőbb kultúráiban s a legkülönbözőbb korokból természetesen számtalan, a házassághoz kötődő beavatási szertartást ismerünk – hogy csak a görögségre vonatkozóan a Szerző által is helyesen, több alkalommal hivatkozott, az áldozat-kérdéskörben klasszikusnak Walter Burkert: *Homo necans*. Berlin-New York, 1972. című könyvére utaljunk –, gondoljunk például akár az eljegyzési/házassági gyűrűre, a menyasszony új otthonában a küszöbön történő, bajelhárító átemelésére, vagy a lányos ház jelképes gyászba borulására (hiszen az addigi otthona számára a lány örökre „meghal”, hogy azután új otthonában újjászületve, immár asszonyként kezdjen egy másik életet. Ezek a *beavatási szertartások* általában nyilvánosak – az esküvői szertartás különböző részein résztvevőként, vagy meghívottként – a „násznép” szerepében – a szűkebb, vagy akár tágabb közösség is jelen lehet, sőt, némely esetekben ott kell lennie (ilyen kötelező, külső résztvevők például az esküvői fogadalom *tanúi*, vagy a *násznagyk*, a *nyoszolyólányok*, stb.).

Nyilvánvaló tehát, hogy amikor a dolgozat a házasság *misztériumáról* beszél, akkor a szót a fent példaként elősorolt beavatási aktusoktól eltérő értelemben, ha tetszik, szakrális szakkifejezésként használja: a házasság szentségének a dolgozat 5. fejezetétől (*Ádám és Éva*, 36.skk.) az *Apa, anya, gyermek* főcím alatt szereplő, a dolgozatot lezáró fejezetekig (102-154. old.).

Az *Alkésztisz*-elemzés elmélyült munka, a dolgozat alapkérdésének, a házasságnak az európai kultúra gyökereit megtestesítő görög kultúrában való megjelenését állítja a középpontba, pontosabban e gazdag irodalmi és képzőművészeti forrásanyag néhány aspektusát – a

² A dolgozat fentebb, az 1.jegyzetben idézett, könyvformátumú változatában a címlapon idézőjel nélkül szerepel a főcím, míg a kétszer ismétlődő belső címlapon idézőjellel.

mitológiai hagyomány bizonyos ágait és kiemelt jelentőséggel a drámairodalom – vizsgálja Euripidész első, fennmaradt drámájában.

Annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „...vajon mit gondolt a szerző a házasságról” (7.old.) logikus, helyes érveléssel kizárja Heidl György³, s helyett, mint írja, „...azt remélem, hogy a mítosz drámatikus feldolgozása érdemben hozzájárulhat a házasság és a hitvesi hűség és önfeláldozás jelenségének mélyebb, filozófiai megértéséhez.” (7.old.) Euripidész drámájának vizsgálata során Admétosz és családja – apja, Pherész, néven nem nevezett anyja, két gyermeke és felesége, Alkésztisz – kapcsolati hálóját, mindenekelőtt pedig az e szereplőket egymáshoz fűző érzelmi viszonyokat elemzi a szöveg nagyon mély megértésével, a filológiai elemzés mögött a hétköznapi moralitás örök értékeinek kiemelésével.

Az Euripidész-dráma elemzése során – szorosabban véve a 6-20. oldalon szereplő, a mítosszal kapcsolatos szövegeket is görcső alá véve -, a szöveg néhány olyan aspektusára szeretném felhívni a figyelmet, amelyek talán kiegészíthetik, vagy tovább árnyalhatják Heidl György értékes, házasság-központú elemzését. Alkésztisz és Admétosz házassága az őszinte odaadáson, tiszta érzelmeken alapuló, tökéletes kapcsolat példája⁴, egy olyan *gamosz*, amelynek kezdetéről, történetéről, ha tetszik: hétköznapijairól nincsenek információink, de a *jelenben* a tökéletes harmónia példaként áll előttünk: két, egymást őszintén és mélyen szerető és tisztelő ember, egy nő és egy férfi, feleség és férj, rendezett körülmények (Euripidész külön is hangsúlyozza, hogy egy olyan királyi házaspárról van szó, amelynek városában béke és gazdagság lakik⁵), s ezt a harmóniát és tökéletességet fokozza házasságuk gyümölcse, a két gyermek⁶. Hasonlóan tökéletes házaspár-kép párhuzam alig található a görög mitológiában. Az Alkméné-Amphitrüón házaspár története talán azért lenne idézhető kiemelt jelentőséggel ebben az összefüggésben, mert azt a házasságot is éppen úgy egy isten – jelesül Zeusz - teszi tönkre, mint ahogy az Alkésztisz-Admétosz házassággal is ez történik Euripidész drámájában, ahol Apollón „ajándék” okozza e tökéletes házassági kapcsolat végét.

Az *Alkésztisz*, Euripidész drámája esetében van bizonyos mértékű értelmezési különbség Heidl György és köztem. Hangsúlyozom, nem a mítoszi hagyománynak a dolgozatban példamutató módon feldolgozott egyéb, hozzáférhető forrásairól beszélünk – Platón, Palaiphatosz, Musonius mítosz-feldolgozásait a szerző pontos, meggyőző érveléssel elemzi mint az *ideális házasságnak* a görög nyelvű, antik forrásokban fellelhető példáit. De Euripidész *Alkésztisz*-éről meggyőződéseim szerint csak a szövegnek tett komoly kompromisszumok árán lehet azt mondani, hogy ott „...a hitvesi szeretet felülmúlja a halál erejét, amely csak időlegesen tudja elválasztani egymástól a házastársakat” (146.old.), s ahol „...a halál nem megszünteti, hanem beteljesíti a szeretetet, és nem vet véget a házasságnak, hanem az időleges, emberi intézményből örök köteléket hoz létre.” (u.o.) Miután Admétosz arra kényszerül, hogy halála napján maga helyett keresnie kell valakit, aki vállalja helyette a halált – ez a szerző által is idézett *diallaxanta* aoristos participium-ban (14. sor) megfogalmazott „Apollón-ajándék” lényege, hogy ugyanis nem *feltételes mellékértelműnek* értjük a participiumot (mert ez esetben Admétosz minden

³ Fejes Endre híres, Arany János-tól vett idézetet könyvének címébe emelő *Gondolta a fene*. Magvető, Budapest, 1977. tanulmánykötete sokat tett azért, hogy Magyarországon a „szerzői szándék” tudományos művekben történő kutatása többé-kevésbé a helyére került: a meddő, reménytelen és éppen ezért felesleges kutatási témák kategóriájába.

⁴ *Alkésztisz* 158skk., 295skk.

⁵ 670skk., különösen 681-681. sor

⁶ 393skk.

morális értékét elveszítkontextuban nyeri el tené, fel sem lehetne tenni vele kapcsolatban a kérdést, hogy lehet-e esetében tragikus sorsfordulat(ok)ról beszélni), hanem *állapothatározónak*, s így az apollóni jótétemény mint *kötelező feladat* hárul Admétoszra: találania *kell* maga helyett valakit, akit elvihet magával Thanatosz, s ez tökéletesen független az ő szándékaitól, akaratától. Alkésztisz halálvállalása ebben a kontextusban nyeri el jelentését és jelentőségét. Ezen a ponton teljesen egyetérthetünk Heidl György elemzésével, hogy ugyanis Alkésztisz férje iránti szeretete/szerelme – a szerző szóhasználatára még kitérek mindent felülmúló, s ez a tény Euripidész ábrázolásában éppen a tökéletes házasság akár logikusnak is nevezhető *következménye*. Euripidész éppen azt vizsgálja, hogy a legmélyebb szeretet/szerelem vajon kiállja-e a sors – itt: Apollón beavatkozása – által kiszabott próbatételt. A részletes elemzés mellőzésével itt és most, az opponensi vélemény keretei között csak annyit van módunkban kiemelni, hogy Admétosz *elbukik* ezen a nagyon fontos, morális próbatételen. Alkésztisz egyetlen kérése – *egy önfeláldozó halálraitélt utolsó kívánsága!* – az volt, hogy Admétosz ne nősüljön újra⁷. Nos, ő az első, szeme elé kerülő nőt – akinek csak körvonalait látja, hiszen fátyol takarja! – Héraklész rövid, nem túlságosan magas színvonalú érvelésének hatására *feleségül veszi*⁸. Tehát a dráma éppen hogy nem a „házastársak kölcsönös hűségé”-nek gondolatát erősíti (12. old.), azt a logikai levezetést pedig elnagyoltnak érzem, hogy „...Euripidész úgy intézi, hogy Admétost a hűtlensége miatt tartsuk gyengének, és éppen ezzel erősíti meg azt a gondolatot, hogy a hűséges monogámia az eszmény.” (u.o.). A szerző ugyanakkor nagyon pontosan látja Euripidész drámájának szerepét az antikvitás kulturális recepció-történetében: „...Alkésztisz és Admétosz mitológiai történetének antik recepciójában megmutatkozik az az egészen természetes vágy, hogy a szerető házastársak földi létben szorosan összefonódó élete valamiképpen folytatódjék egy halál utáni közösségben.” (107.old.) S ugyanilyen pontosan látja az *Alkésztisz* kései (félre)értelmezéseiben rejlő problémát is: „Bármily különösnek tetszik is, ez a különféle misztériumvallásokba beavatott házaspárok síremlékén is megjelenő üzenet szinte teljesen feledésbe merül a keresztény egyházatyák munkáiban, akik ugyan Pál nyomán misztériumnak nevezik a házasságot, és mindenki másnál többet beszélnek az egyes emberek túlvilági sorsáról, üdvösségéről vagy kárhozatáról, valamint a test feltámadása mellett érvelnek, de a házastársak halál és feltámadás utáni közös sorsáról alig van mondanivalójuk.” (u.o.)

Heidl György az *Alkésztisz* kapcsán szigorúan elválasztja egymástól a *szeretetet* (*philia*) és a *szerelmet* (*erósz*). Az „A hitvesi szeretet” alcímű fejezetben (11-13.old.) úgy érvel, hogy „...a szerelem Euripidész drámájában nem oka és végképp nem magyarázata a cselekedeteknek. Erős olyannyira nem játszik szerepet a drámában, hogy még a nászág is inkább Thanatos világához tartozik, mintsem a szerelem és vágy istenéhez. Alkésztisz ugyanis nem *erős*, hanem ugyanaz a *philia* fűzi *Admétoszhoz*, mint amely a szülőket gyermekeikhez.” (11.old.) A dolgozat későbbi fejezeteiben – pl. 7. fejezet *Alexandriai Kelemen*, 8. fejezet *Irenaeus*, 11. fejezet *Ágoston*, stb.) – a keresztény egyházatyák és általában a későbbi korok vallási alapú férfi-nő kapcsolatában, kiemelt jelentőséggel pedig a házasság-vitáiban mind a mai napig döntően fontos kérdés a szeretet-szerelm, házastársi összetartozás és szexualitás összefüggéseinek kutatása. Csakhogy ezt a kérdéskört, különösen a szexualitás leválasztását a házasságról, sőt, akár odáig is elmenni, hogy a házastársi szeretetet a házaseletről, a szexualitásnál magasabb értékűnek lehessen beállítani, a klasszikus kori görög gondolkodás esetében is erősen bizonyításra szorul, de a színház esetében bizonyosan anakronizmus. Alkésztisz amikor a halálra készülve búcsúzik

⁷ 299skk.

⁸ 1119-1122. sor

otthonától, külön köszönti a házasság, a család felett őrkdő Istennőt (*deszpoina*, 163. sor); hogy itt a *hesztioukhoi* istennők közül – Hesztia, Artemisz, Perszephoné -, akiknek oltára a házban a háztűzhely közelében állt, melyikükre kell gondolnunk, vita a szakirodalomban⁹, s utána sorban, minden felvilági istentől búcsút vesz (170-172. sor). Mindezek után, teljesen különválasztva ezektől a halálba indulási rítusoktól Euripidész egy egészen különös kifejezéssel írja le az élettől való búcsúzás következő állomását: *hálószobájára és nászágyára omlik* (*thalamon eszpeszusza kai lekhoz*, 175. sor); s ha még ezután is kétségeink lennének, hogy ez a búcsú a házastársak *szerelmének* legintimebb helyszínétől és legintimebb pillanataitól való elválás fájdalmáról szól, egészen szokatlan nyíltsággal fogalmaz Alkésztisz: *ó lektron, entha perthenei 'elüsz'egó/ koreumat'ek toud'androsz hu thnéiszko peri/ khair'* (178-180. sor). A szerző pontosan idézi e sorokat – „Te ágy, melyen megoldtam egykor szűz-övem e férfinak, kiért most, íme, meghalok.” – ám értelmezésében ez is a *szeretet* és nem a testi értelemben is értendő *szerelem* megnyilvánulása.

De még ha Alkésztisz fenti szavai, valamint a férje szülei elleni, ugyancsak szokatlanul nyíltan gyűlölettel teli mondatai (289skk.) mögött sem sejlene fel, hogy a *szereteten* kívül, vagy inkább azon túl, de semmiképpen nem attól függetlenül is vannak érzelmek és indulatok Alkésztiszben. A dráma másik főhőse, Admétosz házastársi hűsége, illetve a szerelemhez, a szexualitáshoz való viszonya is külön vizsgálódást érdemel. Admétosz gyásza őszinte és határtalan. Apollón ajándéka, az *örök élet* adománya – hiszen az *Adméton haidén ton parautik'ekphügein/allon diallaxanta toisz kató nekron...* (13-14. sor)¹⁰ sem időhatárhoz, sem körülményekhez nem kötött – egyáltalán nem tölti el örömmel. A drámán végigvonulnak jajkiáltásai, a „ne hagyj el engem!” (250., 275-276. sor), „nélküled vége az életemnek!” (277. sor), stb. És e feloldhatatlan gyász okozta fájdalom mértékét pontosan mutatja, hogy Apollón „jótéteménye” semmilyen örömet nem okoz a férfinak, vagyis ez azt jelenti, hogy az isten ajándéka a valóságban a legsúlyosabb átok, egy boldog családot, egy boldog házasságot tönkretévő, érzéketlen, hatalmi gesztus. Admétosz ugyanis pontosan érzékeli, hogy Alkésztisz elvesztésével az *életminősége* változik meg, vagyis az eddig megélt, döntően Alkésztisztől függő, minden oldalú boldogság tűnik el életéből. Ez a veszteség-tudat Admétosz minden mondatában ott van – az összes szöveghely idézése szétfeszítené egy opponensi vélemény kereteit¹¹ -, ezért itt és most csak az Alkésztisz fentebb idézett, utolsó kívánságára válaszoló, örök házastársi hűségfogadalmát elemzem röviden (343-368.sor).

‘Hátralévő életemet a gyász fogja kitölteni’, Admétosz ezzel a bevezető gondolattal mutatja be az Alkésztisz nélkül reá váró jövőt meghalni készülő feleségének (*sztenein*, 341-342.sor). Admétosz biztosítja Alkésztiszt arról, hogy az élet minden örömről lemond (baráti társaság, hangszeres-énekes multságok, koszorús, vidám összejövetelek, 343-346. sor), mivel „...szügar mu terpszin exeilu biu!” - a gyönyört elragadtad életemből!” (347. sor). Az életben fellelhető öröm, boldogság megnevezésére itt használt szó, a *terpszisz* első hallásra bizony zavarbaejtően új stílusréteget kapcsol Admétosz gyász-szavaiba. De kis megerőltetéssel akár még meg is menthetnénk a helyzetet, s a végtelen gyász okozta indulatos szóválasztásnak – nyelvbötlésnek...- is minősíthetnénk ezt a mégiscsak nem a lelki boldogsághoz, de a testi gyönyörhöz kapcsolódó gyászkiáltást. Az *‘öröm’, boldogság* elvesztését tovább árnyalja, egy másik szintre emeli Admétosz: az életre szóló társ, a tökéletes feleség elvesztése a *terpszisztől*,

⁹ L. Méridier, *Euripide*, I. PUF, Paris 1965., 63., A.Pippin-Burnett, *Catastrophe Survived. Euripides' Plays of Mixed Reversal*. Oxford 1971. 31-42.

¹⁰ ‘Admétosz az éppen őt fenyegető halált elkerüli/ miután más halottat adott cserébe a lentieknek.’

¹¹ e.g. 378., 340., 382., 384., 386., 392., 911-925.sor

a *testi gyönyörtől* való megfosztatást is jelenti, s hogy ez milyen súlyos veszteség, arról nyíltan beszél. Mert a következő *kilenc sor* (348-356. sor) ennek a *terpsisz*-nek a – bizony zavarbaejtően erotikus, vagy akár azt is mondhatnánk, egy szexuálpszichológus figyelmére igényt tartható – részletes kifejtése:

„A mesterek mívelés kezével alkotott
képmásod majd a nászi ágyra fektetem,
reá rogyok, s a két karom köré fonom,
s neved kiáltva, azt hiszem, asszonyom,
a kedveset, tartom karomban, bár nem őt;
hideg gyönyör, tudom, de lelkem terheit
könnyíti tán. És álmaimban is, hiszem,
meglátogatsz, örömömre: édes a kedveset
láthatni, bármily rövid időre, éjjel is.

(348-356- sor, Devecseri Gábor ford.)

Ez bizony gyászos, szomorú, tragikus jövőkép: Admétosz így fogja őrizni a hétköznapiakban Alkésztisz emlékét, az egykor boldog házaspár egymás iránt érzett tiszta, őszinte odaadását, szeretetét, szerelmét. És e jövőkép-megálmodás kapcsán tagadhatatlan, hogy a nő *testi* valóját idézi fel, az ő *eidolon*-ját fogja a nászi ágyra fektetni, arra fog ráborulni, azt fogja ölelgetni – miközben a szeretett, vágyott nő nevét fogja kiáltani! -, s mindennek eredménye *hideg gyönyör* lesz (*pszükhra... terpsisz*, 353. sor). Természetesen ez a monológ semmiképpen nem tagadása a két ember közötti, mélységes *philia*-nak – Heidl György fordításában a *szeretet*-nek (11. old.) -, sem a kölcsönös *megbecsülés*-nek, az Alkésztisz-i *preszbeusza*-nak (282. sor, hivatkozva ugyancsak a dolgozat 11. oldalán). Sőt! Meggyőződésem, hogy Euripidész drámájában a házaspár szerelmi életének álmokképekbe fogalmazott megidézése ennek a *philiá*-nak szerves kiegészítése, az ezt kiteljesítő, erősítő *erósz* bizonyítéka.

A dráma cselekménye során Admétosz megszegi Alkésztisznek tett esküjét: feleségül veszi az első nőt, akivel találkozik felesége halál után. S bár Héraklész „*cseles baráti rábeszélése*” (12.old.) ugyancsak megvitatásra érdemes kérdés, az euripidészi Alkésztisz házasság-képével kapcsolatban zárasképpen már csak annak megfontolását javaslom, hogy vajon milyen lesz a Thanatosztól visszaszerzett Alkésztisz és a hűtlenségében mindenki, de elsősorban felesége előtt lelepleződött Admétosz *új házassága*, a *halálon túli újratalálkozásuk* minősége? Ez lenne az újra fellelt, immár örök boldogság?! Hihet-e ezután Alkésztisz Admétosz bármely szavában?!

Lehet, hogy igaza van Heidl Györgynek akkor, amikor a fejezet zárószakaszában az Alkésztisz kapcsán azt írja, hogy „...a házastársak kölcsönös hűségének eszménye egy kanonizált szerző drámájában úgy jelenik meg, hogy annak hatása érzékelhető lesz a császárkori funerális művészetben is.” (13.old.), azonban azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a dráma szövegének pontos olvasása, az elmélyült elemzés azt bizonyítja, hogy Euripidész drámája nem a későbbi korok „eszményi házasság”- képét előlegezi meg. A benne vizsgálat tárgyává tett házasság-etikai, morális és hétköznapi, gyakorlati kérdések – mint amilyen a házastársi hűség, a halálon túli házastársi szeretet, a vágy és a szexuális beteljesülés mint a boldog házasság alkotóeleme - egy sajátosan euripidészi világtérkép részei.

Megjegyzések:

- 1) a dolgozat végén – 155-168. old. – közölt *Könyvészeti adatok* a 'bibliográfiák' hagyománybontó elnevezése. Elismerésre méltó, imponáló az áttekintett és felhasznált

szakirodalom mennyisége és minősége. A 'Régiek' (158-163. old.) és az 'Újak' alfejezet-elnevezést kissé pontatlannak, de legalábbis feleslegesen elhatárolónak tartom, különösen, hogy a különbség jórészt annyi, hogy az első részben a görög és latin nyelvű források könyvészeti adatait közli a szerző, míg a másodikban a vonatkozó, értelemszerűen a későbbi évszázadok során született szakirodalom szerepel (163-198.old.).

- 2) Marc Ouellet *Divine Likeness...* könyvének kiadási éve hiányzik (167.old.)
- 3) az *Ószövetség* könyveire hivatkozások esetében (az *Ádám és Éva* fejezettől – 41. old., de különösen az 56. old-tól) – *passim*) szerencsés lett volna a *rövidítések* (Ter, Jn, Ez, stb.) feloldása akár lábjegyzetben, akár a dolgozat végén (hasonlóan a „Régiek” írásaira hivatkozások mintaszerű utalásaihoz).
- 4) az Összefoglalás című fejezetet (146-154. old.) rendkívül értékesnek tartom, akár külön tanulmányként is közlésre érdemes! A szerző itt röviden, lényegretörően tekinti át a dolgozatban tárgyalt fő kérdéseket. Eltekintve az *Alkésztisz*-értelmezés esetében közöttünk fennálló nézetkülönbségektől – a szeretet-testi szerelem, hitvesi önfeláldozás a halálon túl is érvényes szeretet jegyében, az örök, boldog házasság mint vágyott állapot elérése -, a Paulina és Praetextatus sírfeliratának elemzésétől kezdődő résszel (147skk.) maradéktalanul egyetértek, s őszintén megvallom, nagyon sokat tanultam a szerzőtől ez Alexandriai Kelemennel kezdődő, a házasságteológia alapkérdéseit tisztázó elméletekről és szövegekről, Irenaeus, Jeromos, Ágoston és a többiek házasságra vonatkozó tanairól.
- 5) Csak nagyon óvatos zárógondolatként vetem fel, hogy némi hiányérzet maradt bennem a házasság intézményének *mai* értelmezésével kapcsolatban. A szerző - nagyon helyesen – idézi és elemzi Ferenc pápa ide vonatkozó, 2016-ban publikált és komoly vitákat kiváltott *Amoris Laetitia* kezdetű apostoli buzdítását, azonban sem itt, sem máshol a dolgozatban nem tér ki az utóbbi évtizedek merőben új házasság-értelmezési jelenségére, az *azonos neműek közötti házasság* sok országban legalizált intézményére¹² - holott egyáltalán nem elszigetelt kérdésről van szó: jelenleg a világ húsz országában köthetnek az azonos neműek az állam által elismerten, szabályozott jogi keretek között házasságot. Nyilvánvalóan lehet érvelni amellett, hogy ez a dolgozat miért nem tér ki erre a történetileg világszerte új fejleményre, de véleményem szerint mindenképpen emelné a dolgozat értékét, ha az e kérdésben a különböző egyházjogi fórumokon megfogalmazott véleményeket legalább érintőlegesen tárgyalná a szerző. Ez annál is fontosabb lenne, mert hiszen a jelenség – az azonos neműek egymás iránti vonzódása, a homoszexualitás - az európai kultúrtörténetnek a dolgozatban tárgyalt minden időszakában az írott és figurális forrásokban bőségesen adatoltan szerepel¹³.

¹²a magyarországi jogi helyzetről ld. https://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/dr_gyongyosi_zoltan-valtozasok_eletrasi_jogviszony%5bjogi_forum%5d.pdf

¹³ John Boswell, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*. Chicago, 1981. (az i.sz. 14. századig tekinti át a kérdéskört); az antikvitásban, a vonatkozó szövegek közlésével: Sandra Boehringer, *Homosexualité. Aimer en Grèce et à Rome*. Paris 2010.

A fentebb elmondottak összefoglalása, következtetés: Heidl György akadémiai doktori értekezésésként benyújtott, „**Csont az én csontomból**” *A házasság misztériuma*. című dolgozata magas színvonalú tudományos munka, amely minden szempontból megfelel az akadémiai doktori cím elnyeréséhez szükséges előírásoknak. A dolgozat nyilvános vitára bocsátását javaslom.

Karsai György
egyetemi tanár

Budapest, 2019. április 12.